

Порожній трон та установча влада. Онтологічні апорії ліберальної демократії

Михайло Мінаков ¹

Анотація: Цей есей представляє філософський аналіз однієї з найважливіших проблем ліберальної демократії — відсутності її метафізичного підґрунтя. Відправною точкою служить критична дискусія навколо концепції «послідовного суверенітету» Алессандро Феррари, викладеної в роботі *Sovereignty across Generations* (2023). Автор простежує генеалогію проблеми від втіленого суверенітету середньовічної монархії через революційний розрив Сьєсса до трьох стратегій уникнення онтологізації суверенітету в ХХ столітті: юридичного позитивізму Кельзена, децизіонізму Шмітта та процедуралізму Роулза і Габермаса. Систематичний аналіз концепції Феррари виявляє дві конститутивні апорії політичного лібералізму: (1) апорію невидимого фундаменту й (2) апорію відсутнього суверена. Центральна теза есею полягає в тому, що ці апорії не є усувними дефектами теорії, але виражають справжню негативно-онтологічну структуру демократії, в якій «порожній трон» — не тимчасова проблема, а конститутивна риса демократичної моделі. Ніщо в основі демократії одночасно загрожує її стабільності і забезпечує можливість свободи. Автор пропонує стратегію розв'язання цієї проблеми теорії демократії: замість метафізичного обґрунтування — практична мудрість; замість трансцендентальних стандартів — історичний досвід; замість онтологічної необхідності — етичний вибір. Зрілість політичного лібералізму полягає не в подоланні апорій, а в навчанні відповідально жити в ситуації безпідставності.

Ключові слова: засновницька влада, політичний лібералізм, онтологія демократії, відсутній суверен, Алессандро Феррари, Клод Лефор, міжпоколінневий демос, конституційна ідентичність, практична мудрість

Вступ. Онтологічний скандал лібералізму

Ліберальна демократія — це чи не єдина форма правління, яка декларує відсутність свого метафізичного підґрунтя. Це не риторичне перебільшення, а

¹ Михайло Анатолійович Мінаков — д. філос. н., гостьовий професор Європейського університету Віадріна та професор Вільного університету. Наукові інтереси: онтологія, політична філософія, історія західної філософії. Довгий час працював і викладав у Києво-Могилянській академії (Україна) та Міжнародному науковому центрі ім. Вудро Вілсона (США). Інформація про книги та статті М. А. Мінакова знаходиться на авторському сайті: <https://www.minakovphilosophy.com/>.

точна характеристика, про яку говорять самі ліберальні філософи. Там, де монархія втілювала суверенітет у тілі короля, де теократія знаходила його в божественному одкровенні, а націоналізм — в уявній спільноті «тисячолітньої» нації, демократія залишає місце влади структурно порожнім. Страта Карла I в 1649 році, Людовика XVI в 1793-му і Миколи II в 1918-му були не просто політичними подіями, що ознаменували зміну режимів, а онтологічними розривами: монархів стратили, а трони спорожніли.

Ця порожнеча в центрі влади — не тимчасова проблема перехідного періоду, що вимагає якнайшвидшого заповнення, а визначальна риса демократичного устрою. Як показав Клод Лефор, велике досягнення демократії полягає саме в символічній деінкарнації влади: суверенітет більше не втілений в будь-якому фізичному або метафізичному носії, але залишається постійно дискусійним, вічно відсутнім, принципово не піддається остаточному уявленню (Lefort, 1988, 25 і далі). Місце влади порожнє — і має залишатися таким, якщо демократія хоче зберегтися.

Однак саме ця конститутивна відсутність створює фундаментальну проблему для політичної філософії. Як обґрунтувати політичний порядок, визнаючи одночасно, що він не має і не може мати метафізичного підґрунтя? Як обмежити владу більшості, не апелюючи до трансцендентних норм? Як пов'язати майбутні покоління зобов'язаннями, які вони не приймали, не постулюючи якогось надчасового суб'єкта-носія суверенітету? Політичний лібералізм від Джона Роулза до Алессандро Феррари б'ється над цими питаннями вже понад півстоліття, пропонуючи все більш витончені стратегії уникнення створення метафізичних підстав для демократичної теорії. Але чи можна взагалі уникнути онтологічних зобов'язань, намагаючись теоретично обґрунтувати демократію?

У наш час ця проблема набуває нагальної актуальності. Популістська хвиля останніх десятиліть є не просто політичним явищем, а своєрідною «онтологічною» реакцією: спробою заповнити порожній трон безпосередньою присутністю «народу», втіленого в харизматичному лідері та уявній більшості. Судовий активізм конституційних судів, які претендують представляти «справжню» волю народу проти тимчасових, ситуативних більшостей, виявляє латентну онтологію, приховану за процедурними формулами. В силу цього криза ліберальної демократії та її теоретичного обґрунтування виявляється не тільки інституційною, але й онтологічною: як знайти підґрунтя для демократичного порядку, який за визначенням підґрунтя не має?

Книга Алессандро Феррари «Суверенітет поміж поколінь» (2023) є останньою і найбільш систематичною спробою політичного лібералізму вирішити онтологічну проблему демократії (Ferrara, 2023). Феррара пропонує радикальне переосмислення установчої влади: суверенітет належить не окремому поколінню громадян, а міжпоколінньому (transgenerational) демосу — «народу у віках» та «народ кризь віки», чия політична і республіканська

ідентичність зберігається від засновників до живих нині громадян і далі до ненароджених нащадків. Кожне покоління здійснює конституційну владу не абсолютно, а в рамках вертикальної взаємності: пов'язане зобов'язаннями перед минулими поколіннями і відповідальністю перед майбутніми.

Відразу після виходу книги Феррари ця концепція стала предметом широкої критичної дискусії на сторінках провідних філософських журналів. Наприклад, дебати в журналах *Philosophy & Social Criticism* і *Biblioteca della libertà* об'єднали провідних західних теоретиків конституціоналізму і демократії (Simposio 2024; Symposium 2024). Критики поставили питання, які оголюють найглибші суперечності проекту політичного лібералізму. Чи може «найрозумніше» (the most reasonable), ключовий нормативний стандарт Феррари, залишатися справді політичним, якщо воно пов'язує майбутні покоління незалежно від їхніх фактичних переконань? Чи не перетворюється міжпоколінневий демос, що проявляє себе тільки в судових тлумаченнях базових конституційних норм, на метафізичну сутність, якої політичний лібералізм мав би уникати, на наполягання самого Феррари? Чи не позбавляється нинішнє покоління громадян своєї установчої влади, стаючи лише опікуном успадкованого конституційного проекту?

Під час згаданих дискусій Пітер Нісен висунув тезу про неминуче «витання в повітрі» будь-якої норми, яка повинна обмежувати конституційну владу нині живих: вона за необхідності відривається від емпіричної політичної культури, з якої нібито походить, знову вводячи фундаменталізм через процедурну аргументацію (Niesen, 2024). Водночас Маттіас Ейзер виявив протиріччя між конституційною автентичністю (тобто вірністю успадкованій республіканській ідентичності) і справедливістю (тобто готовністю відгукуватися на сучасні проблеми демократій), припускаючи їхню несумісність (Eiser, 2024). Іддо Порат вказав, що судді, які інтерпретують конституційну ідентичність, не можуть бути підзвітними тим, кого вони представляють, оскільки міжпоколінневий народ «ніколи не збирається, ніколи не голосує, ніколи не висловлюється, крім як через судові постанови» (Porat, 2024). А Франческа Паскуалі вказала, що віднесення суверенітету до міжпоколінневого демосу ризикує позбавити прав нинішні покоління, перетворюючи їх з повноцінних політичних акторів лише на опікунів свого конституційного порядку (Pasquali, 2024).

Чому дискусія навколо концепції Феррари стає діагностичним моментом? Та тому, що його теорія є кульмінацією роулзіанської програми — спробою довести проект теорії політичного лібералізму до логічного завершення, поширивши антифундаменталістську методологію на проблему установчої влади та конституційної темпоральності. Якщо суперечності виявляються тут, на вершині теоретичної розробки, є підстави вважати, що ми маємо справу не з усувними недоліками конкретної теорії, а зі структурними апоріями, притаманними самому проекту політичного лібералізму.

Центральна теза, яку я обґрунтовую в цьому есеї, полягає в наступному: ліберальна філософія від Роулза до Феррари намагається обійти онтологічну проблему демократії — питання про буття і спосіб існування демосу-суверена. Ця спроба приречена на безпідставність не тому, що її погано обґрунтовують, а через її структуру: «порожній трон» демократії не можна заповнити процедурами, стандартами або конструкціями, не перетворюючи демократію на щось інше. Ніщо в основі демократії, інакше кажучи, її онтологічна безпідставність, є одночасно і загрозою її тривалості, і умовою можливості свободи та універсальних норм у демократії.

Продовжуючи дискусії, розпочаті колегами ще в 2023 році, я виділяю дві конститутивні апорії політичного лібералізму в його підході до установчої влади. По-перше, йдеться про апорію невидимого фундаменту: спроби обґрунтувати конституційну владу нормативними стандартами без метафізичних підстав призводять до того, що процедурні ідеали — такі як, наприклад, «найрозумніше» — діють як квазітрансцендентальні умови, що визначають можливість легітимної політики, але самі залишаються поза політичним оскарженням. Заперечення метафізики не позбавляє теорію демократії онтологічних зобов'язань, а лише робить їх неусвідомленими. По-друге, апорія відсутнього суверена: розміщення суверенітету в міжпоколінневому демосі, який ніколи не присутній емпірично і доступний лише у вигляді юридичної інтерпретації конституційних судів, створює парадокс представництва без представленого. Воля міжпоколінневого демосу неминуче конструюється тими, хто претендує її інтерпретувати, переміщуючи фактичний суверенітет від демосу до його тлумачів.

Мій аналіз розгортається на трьох рівнях. Онтологічний рівень досліджує питання про модус буття народу-суверена: де і як існує суб'єкт демократичної влади? Епістемологічний рівень розглядає проблему пізнання волі відсутнього суверена: як ми можемо знати, чого вимагає конституційна ідентичність міжпоколінневого демосу? Інституційний рівень аналізує практики представництва: як інститути можуть представляти те, що за визначенням не присутнє?

Есей побудовано таким чином. У першому розділі я простежую генеалогію проблеми відсутнього суверена — від втіленого суверенітету середньовічної монархії через революційний розрив Сьеса до трьох стратегій уникнення онтології у Кельзена, Шмітта, Роулза і Габермаса, завершуючи аналізом концепції Феррари як останньої спроби. Друга частина систематично розробляє дві апорії, показуючи їх онтологічний, а не просто риторичний характер: невидимий фундамент «найрозумнішого» і конститутивна відсутність міжпоколінневого демосу. У третьому розділі я пропоную переосмислити ситуацію: не долати апорії, а визнати їх конститутивний статус для теорії. Ніщо в основі демократії має залишатися Нічим — спроби його заповнити загрожують самій можливості демократичної свободи.

Методологічно я працюю на межі політичної філософії та фундаментальної онтології, залучаючи аргументи аналітики Дазайн у Гайдеггера, концепції порожнього місця влади у Лефорта та поняття натальності у Арендт. Цей есей не прагне спростувати Феррару або політичний лібералізм загалом. Навпаки, я показую, що розвинена ліберальна теорія утсановчої влади розкриває фундаментальну проблему, яку ліберальна філософія досі не змогла вирішити: як фундувати в бутті демократичний проєкт, який за визначенням відкидає будь-яке метафізичне обґрунтування? Можливо, зрілість політичного лібералізму полягає не в подоланні цієї суперечності, а в навчанні жити з нею.

I. Генеалогія відсутності: від втіленого суверенітету до порожнечі

Онтологічний розрив Модерності

Середньовічна політична теологія постулювала онтологічну повноту суверенітету. Згідно зі знаменитим дослідженням Ернста Канторовича, англійська королівська юриспруденція розрізняла два тіла монарха: тіло фізичне, смертне і схильне до слабкостей, і тіло політичне, вічне і неподільне (Kantorowicz, 2016). Король помирає, але королівство продовжує існувати, бо політичне тіло переходить до наступника в момент смерті попередника: «Король помер, хай живе король!». Ця доктрина забезпечувала онтологічну безперервність влади: суверенітет завжди втілений, завжди присутній, завжди видимий в конкретній особі носія корони.

Онтологія втіленого суверенітету не обмежувалася юридичною фікцією, але пронизувала всю символічну структуру монархічної влади. Коронація, королівський двір, церемонії дотику до хворих для їх зцілення — всі ці практики підтверджували і відтворювали присутність суверенітету у фізичному тілі правителя. Влада мала місце і ім'я, була локалізована і персоналізована. Піддані знали, де шукати джерело влади: на троні сидів той, хто втілював суверенітет королівства. Онтологічна проблема легітимності вирішувалася через спадкування: правильний спадкоємець отримував політичне тіло через генеалогічну спадкоємність, освячену божественним правом.

Страта королів і царів є не просто актами політичного насильства, а онтологічними розривами, що дозволяють фундувати нові політичні системи і форми правління. Коли сокира ката відсікає голову монарха, вона знищує не тільки фізичне тіло, а й руйнує саму можливість втілення суверенітету. Республіканці в Англії, яacobinці у Франції і більшовики в Росії не просто стратили тиранів — вони скасували саму форму присутності влади. Після страти трон як осередок влади залишається порожнім. При переході до конституційної демократії трон пустує не в сенсі тимчасового безвладдя, що вимагає якнайшвидшого заповнення новим правителем, але в сенсі структурної неможливості заповнення: суверенітет більше не може втілитися в тілі. Місце

зосередження влади стає порожнім, а «тіло» намагаються замінити нормами та інститутами розділених «гілок влади».

Цей онтологічний розрив створив фундаментальну проблему для політичної думки. Якщо суверенітет після революції не втілений у королі, де він знаходиться? Республіканська відповідь здавалася очевидною: у народі. Але що таке «народ» онтологічно? Де він існує? Як він висловлює свою волю? Перехід від втіленого суверенітету монархії до народного суверенітету демократії виявився переходом від онтології присутності до онтології відсутності — трансформацією, наслідки якої політична філософія осмислює досі.

Еммануель Жозеф Сьєс у своєму знаменитому памфлеті «Що таке третій стан?» (1789) запропонував концептуальне розрізнення, яке мало вирішити онтологічну проблему революційного суверенітету, але замість цього зробило її явною (Sieyès, 2003 [1789]). Сьєс розрізнив *pouvoir constituant* (установчу владу) і *pouvoir constitué* (засновану владу). Перша належить нації і передує будь-якому конституційному порядку; друга здійснюється інститутами, створеними конституцією. Установча влада безмежна і не може бути обмежена — адже саме вона створює всі обмеження. Заснована влада діє в рамках, встановлених установчою владою, і може бути змінена нею в будь-який момент.

Це розрізнення мало обґрунтувати суверенітет народу: нація володіє засновницькою владою створити конституцію, яка потім обмежує встановлені влади — законодавчу, виконавчу, судову. Революційні збори діють від імені нації, здійснюючи її засновницьку владу. Однак розрізнення Сьєса породжує онтологічний парадокс, який він сам не міг вирішити: де і як існує ця засновницька влада? Нація Сьєса не є простою сумою індивідів, що живуть на території, — адже багато з них (жінки, незаможні, діти) виключені з політичної участі. Нація є політичним суб'єктом, але як цей суб'єкт конститує себе до того, як створить конституцію, яка його конститує?

Сьєс припускає, що нація існує до і незалежно від будь-якого конституційного порядку — як якась онтологічно первинна даність. Але в чому полягає буття цієї нації? Вона не втілена в королі. Вона не тотожна населенню території. Вона не збігається з тими, хто фактично засідає в Зборах. Установча влада нації виявляється відсутньою владою: вона повинна існувати, щоб легітимізувати революційні акти, але вона ніде не присутня як емпірична реальність. Сьєс винайшов концепт, який мав заповнити онтологічну порожнечу, залишену страченим королем, але замість цього експлікував цю порожнечу, давши їй ім'я: установча влада народу, який, власне, відсутній.

Парадокс засновницької влади можна сформулювати так: вона повинна передувати конституції, але може проявитися тільки через конституційні акти; вона безмежна за своєю природою, але пізнавана тільки через обмежені інституційні форми; вона належить народу, але народ як політичний суб'єкт конститується лише через здійснення цієї влади. Це не логічна помилка Сьєса, але точна фіксація онтологічної структури демократичного суверенітету: він

завжди вже відсутній у момент, коли ми намагаємося його схопити. Республіканська нація існує тільки тоді, коли вона діє установчо, але після заснування вона зникає в створених нею інститутах, залишаючись доступною лише як примарне джерело їх легітимності.

Три стратегії уникнення онтології

Конституційна і політична думка ХХ століття виробила три основні стратегії поводження з онтологічною проблемою, успадкованою від Сьеса. Кожна з них намагається уникнути прямого зіткнення з питанням про буття суверена, але кожна платить за це уникнення певну ціну.

Перша стратегія втілена в юридичному позитивізмі Кельзена. Ганс Кельзен у «Чистій теорії права» пропонує радикальне рішення: елімінувати засновницьку владу як псевдопроблему, породжену змішанням права і політики (Кельзен, 2015). Для юридичної науки, наполягає Кельзен, релевантні тільки правові норми та їх ієрархічна структура. Конституція як вища позитивна норма правової системи вимагає обґрунтування, але це обґрунтування не може бути знайдено в якійсь метаюридичній — і метафізичній, додамо ми — «установчій владі». Замість цього Кельзен по-кантіанськи постулює Grundnorm — основну норму, яка є не позитивною нормою, створеною будь-яким актом волі, а трансцендентально-логічною передумовою, що робить можливим мислення правової системи як єдності.

Grundnorm не встановлюється установчою владою і не виводиться з неї — вона передбачається в акті юридичного пізнання. «Слід поводитися так, як наказує історично перша конституція» — такий зміст основної норми. Вона не має онтологічного статусу в світі фактів, але функціонує як умова можливості юридичного мислення. Таким чином, Кельзен переводить проблему засновницької влади з онтологічного реєстру в епістемологічний: питання не в тому, де існує суверен, а в тому, які передумови необхідні для пізнання права як системи.

Ця стратегія елегантно обходить онтологічну проблему, оголошуючи її позаюридичною. Однак ціна очевидна: юридичний позитивізм не може відповісти на питання політичної легітимності. Чому ми повинні підкорятися цій конституції, а не іншій? Чому Grundnorm передбачає саме цю історичну конституцію? Кельзен відповідає: це питання політики і моралі, але не права. Юридична наука вивчає позитивне право таким, яким воно є, а не таким, яким воно повинно бути. Але для демократичної політики питання легітимності не може бути усунуте як зовнішнє — воно є конститутивним для самої демократії. З точки зору демократії Grundnorm Кельзена висить у повітрі, не вкорінена в будь-якій демократичній волі, і тому залишається чужою демократичному саморозумінню.

Друга стратегія виражена в децизіонізмі Шмітта. Противник Кельзена, Карл Шмітт пропонує діаметрально протилежне рішення: визнати

засновницьку владу абсолютно первинною політичною реальністю, що не підлягає правовому обмеженню (Schmitt, 2010 [1928]). У «Конституційній теорії» (1928) Шмітт розрізняє конституцію (Verfassung) як фундаментальне політичне рішення про форму і спосіб існування політичної єдності та конституційні закони (Verfassungsgesetze) як окремі норми конституційного документа. Установча влада створює конституцію в першому сенсі через абсолютне рішення, яке передує будь-якому праву і не може бути ним обмежене. Це рішення належить політично існуючому народу — не юридичній абстракції, а конкретній історичній спільноті, об'єднаній волею до спільного існування.

Установча влада для Шмітта не потребує правового обґрунтування, бо вона сама є джерелом будь-якого права. Суверен — той, хто вирішує про надзвичайний стан, тобто про момент, коли нормальний правовий порядок призупиняється і потрібне екзистенційне рішення про форму політичного існування. Установча влада є абсолютною, безперервною (не зникає після створення конституції) і невідчужуваною (народ не може відмовитися від неї). Будь-яка спроба правового обмеження засновницької влади є *contradictio in adjecto* — суперечність у визначенні, бо обмеження передбачає вищу норму, але засновницька влада за визначенням не підпорядкована жодній нормі.

Шмітт визнає онтологічну проблему, від якої ухиляється Кельзен, але вирішує її волюнтаристськи: установча влада є чистою волею, політичним рішенням, яке не потребує обґрунтування. Однак таке рішення несе в собі небезпеки, які історія ХХ століття продемонструвала з жахливою ясністю. Якщо засновницька влада є абсолютною і не обмежена правом, що заважає будь-якому претенденту заявити: «Я втілюю волю народу»? Шмітт припускав, що політична єдність народу передує конституції і обґрунтовує її, але звідки ми знаємо, що ця єдність існує і хто має право її представляти? Децизіонізм заповнює порожнє місце влади харизматичним вождем, який обіцяє втілити народну волю, — рішення, яке загрожує демократії не менше, ніж юридична абстракція Кельзена.

Третя стратегія реалізована в процедуралізмі, який розвивали Роулз і Габермас. Джон Роулз у «Політичному лібералізмі» (1993) і Юрген Габермас у «Між фактами і нормами» (1992) пропонують третю стратегію: обійти онтологічну проблему через процедуралізацію політичної легітимності (Rawls, 2005 [1993]; Habermas, 1996). Для Роулза питання не в тому, де онтологічно існує суверен, а в тому, які принципи справедливості могли б прийняти вільні і рівні громадяни за справедливих умов вибору. Початкове положення з «завісою невідання» — не історична подія і не метафізична реальність, а уявна конструкція, що моделює справедливі умови вибору. Народ як носій установчої влади стає епістемологічною фікцією — гіпотетичним колективним суб'єктом, який обрав би певні принципи, опинившись у вихідному положенні.

Габермас розвиває цю стратегію інакше, в рамках концепції дискурсивної демократії. Легітимність конституційного порядку впливає не з волі

попередньо існуючого народу, а з процедури інклюзивного, раціонального обговорення, в якому всі зацікавлені сторони можуть брати участь як вільні і рівні. Принцип дискурсу вимагає, щоб норми були обґрунтованими для всіх, кого вони зачіпають, через практичне міркування. Спів-оригінальність (або єдинорідність, однакова початковість, Gleichursprünglichkeit) прав і демократії означає, що основні права і народний суверенітет взаємно передбачають один одного: громадяни можуть здійснювати демократичне самоврядування тільки в умовах захищених прав, а права отримують легітимність через демократичний процес.

Процедуралізм і Роулза, і Габермаса елегантно обходить онтологічне питання про буття суверена, замінюючи його епістемологічним питанням про умови раціонального обґрунтування. Однак і тут ціна ухиляння очевидна. Процедури самі вимагають обґрунтування: хто має право брати участь у дискурсі? Які умови роблять дискурс раціональним і справедливим? Габермас визнає, що ідеальна мовленнєва ситуація — контрфактичне припущення, регулятивна ідея, а не емпірична реальність. Але тоді процедуралізм відтворює ту ж циркулярність, що й установча влада: процедура легітимна, якщо вона справедлива, але справедливість процедури визначається умовами, які самі потребують процедурного обґрунтування. Рефлексивна рівновага Роулза передбачає суб'єктів, які володіють почуттям справедливості, але звідки береться це почуття, і хто його носії? Процедуралізм не стільки вирішує онтологічну проблему, скільки переносить її в епістемологічний реєстр, де вона відтворюється як герменевтичне коло.

Архітектура рішення Феррари

Алессандро Феррара в «Суверенітеті поміж поколінь» (2023) робить найбільш амбітну спробу розвинути процедуралізм Роулза за межі синхронної площини в діахронічний вимір. Його центральна інновація — концепція трансгенераційного демосу як носія установчої влади. Суверенітет належить не окремому поколінню громадян (серійний суверенітет), а народу крізь століття (послідовний суверенітет), чия ідентичність зберігається від засновників Республіки через нинішніх громадян до майбутніх громадян (ненароджених). Кожне покоління здійснює конституційну владу в рамках вертикальної взаємності, пов'язаної зобов'язаннями перед попередниками і відповідальністю перед наступниками.

Ключовим нормативним стандартом виступає «найрозумніше» (the most reasonable), поняття, яке є розширенням роулзовської концепції публічного розуму на міжпоколіннєву перспективу. Конституційна влада діє «завжди в рамках закону», але не позитивного конституційного права (яке вона створює), а норми «найбільш розумного» (Ferrara, 2023, 12 і далі). Цей стандарт впливає з публічної політичної культури і визначає політичну концепцію справедливості, найбільш здатну забезпечити згоду між розумними громадянами, які дотримуються різних всеосяжних доктрин. Феррара

стверджує, що це дозволяє обмежити засновницьку владу без метафізичних підстав: «найрозумніше» залишається політичним, а не філософським критерієм.

Конституційні суди в цій архітектурі являють собою інстанцію міжпоколінневого демосу, інтерпретуючи конституційну ідентичність через призму «найрозумнішого». Феррара розвиває концепцію «політичного оригіналізму»: правильне тлумачення конституції шукає сенсу, який найбільш розумна політична концепція надала б конституційним положенням в сучасних обставинах. Це не текстуалізм (фіксація на момент заснування) і не «живий конституціоналізм» (відірваність від тексту на користь ситуації), а їх синтез: вірність конституційній ідентичності через її розумну еволюцію. Судді не нав'язують власні уподобання, а інтерпретують незмінні зобов'язання міжпоколінневого народу.

Концепція Феррари систематична, внутрішньо узгоджена і філософськи витончена. Вона пропонує вирішення всіх трьох класичних проблем засновницької влади: (1) проблеми обмеження — засновницька влада обмежена «найбільш розумним» без метафізики; (2) проблеми спадкоємності — вертикальна взаємність пов'язує покоління; (3) проблеми легітимності — судовий контроль легітимний як представництво міжпоколінневого демосу. Це кульмінація роулзівської програми — спроба поширити політичний лібералізм на проблему конституційної темпоральності.

Але питання онтологічного характеру до Феррари не зникає. Саме ця систематична завершеність ліберального процедуралізму в його концепції дозволяє оголити онтологічну проблему, від якої Феррара намагається ухилитися, як і Роулз. Де і як існує міжпоколінневий демос? Який модус буття у цього «народу крізь століття»?

Це не може бути емпірична реальність: міжпоколінневий демос ніколи не збирається, не голосує, не маніфестує свою волю. Це не проста сума живих громадян, адже до нього входять мертві засновники і ненароджені нащадки. Це не юридична фікція на кшталт Grundnorm Кельзена: Феррара наполягає, що міжпоколінневий демос реальний як носій суверенітету. І це — не метафізична сутність, оскільки у Феррари політичний лібералізм відмовляється від всеосяжних метафізичних доктрин.

Феррара відповідає, що міжпоколінневий демос існує як безперервний конституційний «проект», як діахронічна ідентичність політичної спільноти (Ferrara, 2023, 102 і далі). Але що означає існувати як проект? Проект існує в актах та інтенціях тих, хто його здійснює. Міжпоколінневий проект існує в інтерпретаціях живих громадян і, перш за все, суддів, які визначають, що вимагає конституційна ідентичність. Воля міжпоколінневого демосу неминуче конструюється інтерпретаторами: вона не виявляється як віддана реальність, але створюється в акті тлумачення.

Чи не відтворює Феррара той самий парадокс, що ми бачили у Сьеса? Установча влада повинна передувати конституції, але може бути пізнана тільки через конституційні акти та їх інтерпретацію. Міжпоколінневий демос повинен мати ідентичність до будь-якого тлумачення, але ця ідентичність доступна лише через тлумачення. «Найрозумніше» повинно впливати з політичної культури, але воно ж визначає, що вважати легітимною політичною культурою. Онтологічний статус суверена залишається невизначеним: він повинен існувати для обґрунтування легітимності, але спосіб його існування вислизає від прояснення.

На мою думку, це — не дефект теорії Феррари, а точна фіксація онтологічної структури демократичного суверенітету: він конститутивно відсутній. Спроба політичного лібералізму обійти онтологію через процедуралізм призводить до відтворення онтологічної проблеми в процедурному реєстрі. Порожній трон демократії не може бути заповнений ні метафізичним суб'єктом, ні процедурною конструкцією. Наступна частина систематично розробляє цю думку, показуючи, що дві апорії концепції Феррари — невидимий фундамент і відсутній суверен — є конститутивними рисами самого проекту політичного лібералізму.

II. Дві апорії як онтологічні структури ліберальної теорії

Апорія невидимого фундаменту

Феррара заявляє, що політичний лібералізм уникає метафізичних підстав, залишаючись у сфері політичного. «Найрозумніше» — не філософська істина, відкрита спогляданням вічних ідей, а політична концепція, що впливає з публічної політичної культури демократичного суспільства. Це антифундаменталістська позиція: жодна всеосяжна доктрина — релігійна, філософська, моральна — не може слугувати основою конституційного порядку в умовах розумного плюралізму. Громадяни дотримуються несумісних всеосяжних доктрин, але можуть досягти перекриваючого консенсусу щодо політичної концепції справедливості, залишаючись всередині області політичного.

Проте онтологічний аналіз виявляє, що «найрозумніше» функціонує саме як трансцендентальна умова можливості легітимної політики. Воно визначає, які конституційні зміни є допустимими, а які виходять за межі засновницької влади. Воно пов'язує майбутні покоління незалежно від їхніх фактичних переконань. Воно робить можливим розрізнення між легітимною конституційною зміною та неконституційною узурпацією. Коротше кажучи, «найрозумніше» займає структурну позицію кантівської трансцендентальної апперцепції: воно саме не є предметом (у нашому випадку політичної) реальності, але визначає її можливість і межі.

Пітер Нісен точно діагностує цю проблему: будь-яка норма, яка повинна обмежувати майбутню установчу владу, неминуче «витає в повітрі» — вона відривається від емпіричної політичної культури, на яку нібито спирається (Niesen, 2024, 390). Якщо «найрозумніше» дійсно впливає з існуючої політичної культури, то воно схильне до змін разом з цією культурою і не може пов'язувати майбутні покоління. Але якщо воно пов'язує майбутні покоління незалежно від їхньої політичної культури, то воно вже не впливає з політичної культури, а нав'язується їй ззовні. Феррара наполягає на тому, щоб «найрозумніше» було одночасно іманентним політичній культурі (і тому неметафізичним) і трансцендентним їй (і тому зобов'язуючим). Але це — неможливо!

Розглянемо структуру аргументу Феррари докладніше. Установча влада обмежена не конституційним правом (яке вона створює), а «найрозумнішим». Звідки береться це «найрозумніше»? З публічного розуму розумних громадян, вкоріненого і проявленого в політичній культурі. Але хто визначає, що є «найрозумнішим»? Розумні громадяни. А хто є розумним громадянином? Той, хто приймає «найрозумніше». Ми маємо справу з герменевтичним колом, яке Гадамер описує як фундаментальну структуру розуміння (Гадамер, 2000). Будь-яке розуміння передбачає попереднє розуміння; ми завжди вже перебуваємо всередині герменевтичного кола, яке конститує наше буття-у-світі.

Це коло саме по собі не є хибним — Гайдегер показав, що це — екзистенційна влаштованість Dasein, а не логічна помилка (Heidegger, 1977 [1928], §32). Однак політичний лібералізм не може відкрито визнати цю циркулярність, не відмовляючись від своєї антифундаменталістської програми. Якщо «найрозумніше» не виводиться з незалежно існуючої політичної культури, а конститує критерії розумності цієї культури, то воно функціонує як онтологічна основа — саме те, чого політичний лібералізм прагне уникнути з часів Роулза.

Феррара також намагається уникнути циркулярності за допомогою концепції рефлексивної рівноваги: «найрозумніше» виробляється через взаємне коригування наших продуманих переконань і загальних принципів до досягнення узгодженості (Ferrara, 2023, 37 і далі). Але рефлексивна рівновага передбачає суб'єктів рефлексії, що володіють певними інтуїціями і здібностями судження. Звідки беруться ці інтуїції? З політичної соціалізації в демократичному суспільстві. Але демократичне суспільство — це вже те, що потрібно обґрунтувати. Ми маємо справу не з лінійним виведенням принципів з даності, а з циркулярною взаємозумовленістю: громадяни формуються політичною культурою, яка сама легітимна лише остільки, оскільки відповідає інтуїціям цих громадян.

Це не технічна проблема, яку можна розв'язати уточненням формулювань. Це онтологічна структура політичного лібералізму: він намагається обґрунтувати демократію зсередини, без звернення до зовнішніх

метафізичних авторитетів. Але будь-яке обґрунтування зсередини є циркулярним — воно передбачає те, що обґрунтовує. Єдиний спосіб уникнути циркулярності — постулювати зовнішню основу (божественне право, природний закон або категоричний імператив). Але саме цього політичний лібералізм не може зробити, не зраджуючи своїй природі. Таким чином, циркулярність — не дефект, а конститутивна риса антифундаменталістського проекту.

Трансцендентальна функція без трансцендентності

Онтологічний аналіз виявляє, що «найрозумніше» працює точно як кантівська трансцендентальна умова можливості. У Канта категорії розуму роблять можливим об'єктивне пізнання, але самі не є об'єктами пізнання: вони є умовами можливості досвіду. Аналогічно у Феррари «найрозумніше» робить можливою легітимну політику, але саме не підлягає політичному оскарженню: воно функціонує як умова можливості легітимної конституційної зміни. Відмінність між Кантом і Феррарою полягає в тому, що Кант відкрито визнавав трансцендентальний статус своїх категорій, тоді як Феррара заперечує трансцендентальність «найрозумнішого», наполягаючи на його іманентності політичній культурі. Однак його функція залишається трансцендентальною, навіть якщо її трансцендентальний характер заперечується.

Прихильники концепції Феррари могли б заперечити, що істотна відмінність полягає в динамічній природі «найрозумнішого». Якщо Кант постулював апіорні, незмінні категорії, то «найрозумніше» залишається переглянутим. Політична культура еволюціонує, і разом з нею еволюціонує розуміння «найрозумнішого». Це не статична трансцендентальна структура, а динамічний процес рефлексивної рівноваги. Як Роулз, так і Феррара пропонують не трансцендентальну філософію в кантівському сенсі, а процедурну раціональність, яка залишається відкритою для перегляду.

Однак саме тут виявляється критична проблема: якщо «найрозумніше» дійсно відкрите для перегляду, як воно може пов'язувати майбутні покоління? Вся концепція вертикальної взаємності Феррари побудована на тому, що певні зобов'язання є непереборними для наступних поколінь. Конституційна ідентичність повинна зберігатися через час, інакше теорія повертається до серійного суверенітету, який Феррара критикує. Отже, має існувати якесь ядро «найбільш розумного», яке саме не підлягає перегляду. Це ядро виконує роль трансцендентальної умови конституційної спадкоємності. Виникає дилема: або воно трансцендентальне (і тоді може відноситися і до метафізики), або відкрите для перегляду (і тоді не може безумовно зобов'язувати майбутні покоління). *Tertium non datur* в онтології демократії.

Спроба знайти середній шлях через розрізнення субстанції і форми не усуває проблему. Можна було б припустити, що «найрозумніше» слід розуміти не як субстанцію (фіксований зміст), а як форму (процедуру визначення розумного). Трансцендентально не конкретний зміст політичної

справедливості, а принцип, що вимагає, щоб конституційні зміни були обґрунтовані за допомогою публічного розуму. Це була б свого роду процедурна трансцендентальність.

Але і ця стратегія лише переміщує проблему на рівень вище. Звідки береться обов'язковість самої процедури? Чому майбутні покоління повинні використовувати публічний розум, а не якийсь інший спосіб обґрунтування політичних рішень? Якщо процедура обов'язкова тому, що ми її обрали, то наступне покоління має право обрати іншу процедуру. Якщо ж процедура обов'язкова незалежно від нашого вибору, то вона трансцендентальна в класичному сенсі: вона передує політичному рішенням і визначає його можливість. Невидимість фундаменту не означає його відсутності. Вона означає лише, що фундамент прихований від рефлексивного погляду, діючи як несвідоме онтологічне зобов'язання, яке політичний лібералізм не може визнати, не відмовляючись від своєї антифундаменталістської програми.

Чому фундамент повинен бути невидимим? Чому політичний лібералізм так наполегливо заперечує свій метафізичний статус? Відповідь лежить в історичному досвіді релігійних воєн і тоталітарних ідеологій. Видимі, експліцитні метафізичні фундаменти — божественне право, расова або етнонаціональна сутність, історична необхідність — породжують непримиренні конфлікти й авторитарні режими. Політичний лібералізм виникає як спроба обґрунтувати спільне існування в умовах глибоких метафізичних розбіжностей. Звідси наполегливість на тому, що підстави повинні залишатися в області політичного, уникаючи всеосяжних і фундаментальних доктрин.

Однак стратегія невидимості створює власні проблеми. Клод Лефор показав, що велике досягнення демократії — символічна деінкарнація влади, перетворення в у місця влади на порожнє місце (Lefort, 1988, 16 і далі). У монархії влада втілена в тілі короля; у демократії вона залишається конститутивно невтленою, відкритою для оскарження. Будь-яка спроба остаточно визначити, де знаходиться влада, що конститує легітимність, хто є справжнім сувереном, загрожує демократії, бо заповнює те, що повинно залишатися порожнім.

У цьому зв'язку «найрозумніше» Феррари — це ніщо інше, як спроба заповнити цю порожнечу раціональністю. Місце влади не повинно залишатися порожнім, воно повинно бути зайняте розумом. Але не будь-яким розумом, а «найрозумнішим» — тим, який впливає з політичної культури, що досягла певної зрілості. Це витончена, процедурна версія просвітницького проекту: розум як гарант проти ірраціональності мас. Феррара захищає демократію від популізму, але ціною введення раціоналістичної опіки над народним суверенітетом. «Найрозумніше» виконує ту ж функцію, що й платонівські філософи-правителі: гарантує, що влада здійснюється правильно, відповідно до істинного знання про справедливість.

Парадокс у тому, що ця опіка теж невидима. Феррара не каже, що філософи повинні правити. Він наполягає на тому, що суди повинні інтерпретувати волю міжпоколіннєвого демосу через призму найбільш розумного. Раціональна опіка замаскована демократичною риторикою представництва. Але онтологічно структура залишається тією ж: існує інстанція (суди, що застосовують «найрозумніше» як аргумент своїх рішень), яка за визначенням не може помилятися у визначенні легітимності, бо сам критерій легітимності збігається з їх судженням. Це прихована метафізика судового розуму, що заперечує свій метафізичний статус.

Навіть якщо фундамент невидимий, він все одно залишається фундаментом. Заперечення онтології не позбавляє від онтологічних зобов'язань, а тільки робить їх несвідомими. Політичний лібералізм намагається обійти метафізику через процедуралізацію, але процедури самі вимагають метафізичного обґрунтування. «Найрозумніше» — це онтологія, замаскована під політичну концепцію, трансцендентальність, що заперечує свою трансцендентальність. Перша апорія полягає саме в тому, що антифундаменталістський проєкт неминуче постулює фундаменти, які потім повинен приховувати від самого себе.

Апорія відсутнього суверена

Де і як існує міжпоколіннєвий демос? Це не пусте філософське питання, але критично важливе для розуміння демократичної легітимності та практикування демократії в плюралістичних суспільствах. Якщо суверенітет належить демосу, ми повинні знати, де і як цей демос існує, щоб визначити, хто має право діяти від його імені.

Міжпоколіннєвий демос не може існувати як емпірична реальність. Емпірично існують тільки живі громадяни тут і зараз (адже є ще й негромадяни, мігранти, ізгої та інші, про яких ми тут і не говоримо). Мертві засновники республіки більше не існують фізично; ненароджені нащадки поки не існують. Зібрати всіх членів міжпоколіннєвого демосу неможливо не просто практично, але онтологічно — частина з них відсутня в сьогоденні. Міжпоколіннєвий демос ніколи не збирається на площі, не голосує, не проголошує свою волю. Він розсіяний у часі таким чином, що ніколи не може бути присутнім як ціле.

Можливо, міжпоколіннєвий демос існує як ідеальна сутність, подібно до платонівських ейдосів? Але Феррара явно відкидає такий платонізм. Політичний лібералізм уникає метафізичного реалізму про моральні та політичні сутності. «Народ» не є ідеальною формою, що існує в трансцендентній сфері ідей. Конструктивістський підхід Роулза, Габермаса і Феррари наполягає, що політичні концепції — результат рефлексивної рівноваги, а не відкриття вічних істин.

Залишається третя можливість: міжпоколіннєвий демос існує як наратив, як розказана і переказана історія політичної спільноти. Конституційна

ідентичність — не субстанція і не ідея, а розповідь про те, хто ми є як політичний народ. Кожне покоління отримує цю історію від попередників, інтерпретує її у світлі сучасних обставин і передає нащадкам. Буття міжпоколінневого демосу — це буття оповіді, яка безперервно розповідається.

Наративна онтологія приваблива і має респектабельний філософський родовід від Рікера до Макінтайра (Рікер, 2011; Макінтайр, 2002). Але вона неминує породжує критичне питання: хто оповідач цієї історії? А слухач? А співповідач? Якщо конституційна ідентичність існує як наратив, то вона існує в актах оповіді конкретних людей. Хто має право розповісти авторитетну версію конституційної історії? Феррара відповідає: конституційні суди. Вони інтерпретують конституційну ідентичність через політичний оригіналізм, визначаючи, що найбільш розумна концепція вимагає в даних обставинах. Але тоді суверенітет фактично належить судам, а не міжпоколінневому демосу. Демос існує тільки в тій мірі, в якій його розповідають судді.

Міжпоколінневий демос має унікальну темпоральну структуру. Він завжди частково в минулому (засновники і попередні покоління), частково в сьогоденні (живі громадяни) і частково в майбутньому (майбутні покоління). Ця трійчаста темпоральність робить його конститутивно недоступним для повної присутності. У будь-який даний момент часу дві третини демосу онтологічно відсутні: минуле минуло, майбутнє ще не настало.

Гайдеггер у «Буття і час» аналізує темпоральність Dasein як єдність минулого (Gewesenheit), актуальності (Gegenwart) і майбутнього (Zukunft) (Heidegger, 1977 [1928], 403). Dasein екстатичний — він існує поза собою, у трьох часових вимірах одночасно. Чи можна розширити цю структуру з індивідуального Dasein на колективний суб'єкт, міжпоколінневий демос? Феррара, по суті, пропонує саме це: демос існує як діахронічна єдність минулого, сьогодення і майбутнього.

Однак розширення гайдеггерівської темпоральності на колектив створює нові проблеми. Для індивідуального Dasein єдність трьох часових екстазів забезпечується Турботою (Sorge), фундаментальною структурою, що конститує цілісність екзистенції. Dasein проєктує себе в майбутнє, успадкувавши минуле і діючи в сьогоденні. Але що забезпечує єдність міжпоколінневого демосу? Не фізична безперервність — покоління змінюють одне одного. Не біологічна ідентичність — генетичний склад народу змінюється завдяки міграціям. Феррара відповідає: конституційна ідентичність. Але це повертає нас до питання: хто визначає цю ідентичність?

Еммануель Левінас попереджав про небезпеки тоталізації Іншого (Левінас, 2000, 26 і далі). Майбутні покоління — радикально Інші: ми не знаємо, ким вони будуть, які цінності розділятимуть, які проблеми вирішуватимуть, і навіть чи будуть вони. Претензія представляти майбутні покоління, визначати їхні зобов'язання, конституювати їхню ідентичність — це насильство асиметричного привласнення. Ми проєктуємо на них наше розуміння

«найрозумнішого», нашу концепцію справедливості, наші конституційні зобов'язання. Але звідки ми знаємо, що вони приймуть ці проєкції як свої?

Феррара припускає вертикальну взаємність: як ми зобов'язані поважати зобов'язання, успадковані від засновників, так і майбутні покоління зобов'язані поважати наші. Але взаємність передбачає можливість відповіді. Ми не можемо отримати згоду майбутніх поколінь, бо вони ще не існують, щоб погодитися або відмовитися. Мертві засновники не можуть скоригувати свої вимоги у світлі сучасних обставин. Вертикальна взаємність асиметрична за своєю природою: одна сторона (ми, живі) конструює зобов'язання всіх трьох сторін (минулих, теперішніх, майбутніх), претендуючи висловлювати волю цілого.

Так, суди не *створюють* волю демосу, а *інтерпретують* його конституційну ідентичність. Це герменевтичне завдання, а не волюнтаристське конструювання. Політичний оригіналізм пов'язаний текстом конституції, прецедентами, політичною культурою. Судовий розсуд обмежений вимогою знайти інтерпретацію, яка є найбільш розумною в світлі всієї конституційної традиції. Це не довільне створення сенсу, а дисциплінована герменевтика.

Але інтерпретація має свою онтологічну облаштованість, як я вже згадував. Гадамер показав, що будь-яке розуміння є застосуванням, а будь-яке застосування конституює сенс. Інтерпретатор не виявляє попередньо існуючий сенс тексту, але бере участь у створенні сенсу через злиття горизонтів — зустріч традиції та сучасності. Класичне юридичне герменевтичне питання «Що означає цей закон?» перетворюється у Гадамера на «Що цей закон означає для нас сьогодні?» Сенс конституюється в акті інтерпретації, а не передусім йому.

Стосовно конституційної інтерпретації це означає: воля міжпоколінневого демосу не існує як віддана реальність, що чекає на виявлення. Вона створюється щоразу, коли суд виносить рішення про конституційність. Судді не просто відкривають, що вимагає конституційна ідентичність — вони конституюють цю ідентичність своїм тлумаченням. Навіть якщо вони щиро прагнуть бути вірними традиції, сама їхня інтерпретація того, що означає вірність, вже є творчим актом.

Структура проблеми стає зрозумілою: або воля демосу існує до інтерпретації, і тоді перед нами метафізичний реалізм про політичні сутності, або вона створюється інтерпретацією, і тоді суди — справжні суверени, а міжпоколінневий демос — легітимуюча наративна фікція. Феррара хоче уникнути обох рогів цієї дилеми, стверджуючи, що інтерпретація пов'язана обмеженнями «найбільш розумного». Але ми вже бачили, що «найрозумніше» саме визначається інтерпретацією. Коло замикається: суди визначають «найрозумніше», яке обмежує суддівський розсуд.

Іддо Порат точно формулює інституційну проблему: судді, які інтерпретують конституційну ідентичність, не можуть бути підзвітними тим, кого представляють (Porat, 2024, 403 і далі). Міжпоколінневий демос дійсно

ніколи не збирається, ніколи не голосує, ніколи не висловлюється, крім як через судові постанови. Це представництво без можливості відкликання, інтерпретація без можливості коригування з боку інтерпретованого. Якщо судді помиляються у визначенні волі демосу, хто може їх виправити? Не нинішнє покоління, оскільки воно представляє лише третину демосу. Не майбутні покоління, адже вони ще не існують. І не минулі — вони померли. Суди виявляються остаточними арбітрами своєї власної правоти.

Але що, якщо відсутність суверена — не проблема, що вимагає вирішення, а конститутивна риса демократії, яку потрібно визнати і зберегти? Клод Лефор стверджує, що демократія заснована на символічній деінкарнації влади. У монархії влада втілена в тілі короля; суверен присутній, видимий, локалізований. Демократична революція скасовує цю інкарнацію: місце влади стає порожнім. Ніхто не може легітимно претендувати на остаточне втілення суверенітету. Влада залишається конститутивно заперечуваною, а демократія живе саме цією заперечуваністю.

Порожнє місце влади не означає анархії. Демократичні інститути — парламенти, уряди, суди — здійснюють владу. Але вони не втілюють суверенітет, а тимчасово займають місце влади, знаючи, що можуть бути зміщені. Вибори періодично підтверджують, що місце влади залишається порожнім: ніхто не володіє ним по праву. Навіть більшість править лише тимчасово, за ліберальної умови поваги прав меншості. Демократія інституціоналізує відсутність остаточного суверена.

Спроба Феррари помістити суверенітет у міжпоколінневий демос, доступний через судову інтерпретацію, — це спроба заповнити порожнє місце. Звичайно, більш витончена і процедурна, ніж популістська претензія лідера безпосередньо втілювати народну волю. Але структурно — той самий хід: визначити, де остаточно знаходиться суверенітет, хто правомочний говорити від його імені, яка його незмінна воля. Це суперечить онтології демократичної відсутності.

Діалектика присутності та відсутності конститує демократію. Суверен повинен бути відсутнім, щоб влада залишалася оспорюваною. Але інститути повинні бути присутніми, щоб влада була дієвою. Представники необхідні, але вони не можуть стати остаточними представниками, що втілюють суверенітет. Конституційна ідентичність потрібна для спадкоємності, але вона не може бути визначена раз і назавжди, бо це вбило б демократичну динаміку. Ця суперечність не може і не повинна бути усунена — вона є конститутивною для демократії.

Але тоді виникає питання з точки зору філософії права: як захистити демократію від популізму, який говорить від імені реально присутньої більшості як народу? Якщо суверен відсутній, що заважає будь-якому демагогу заявити: «Я — народ, я знаю його волю»? Хіба концепція Феррари не пропонує саме захист: міжпоколінневий демос, інтерпретований за допомогою

«найрозумнішого», обмежує популістські ексцеси? Якщо ми визнаємо конститутивну відсутність суверена, чи не відкриваємо ми двері свавілля?

Політична онтологія може відповісти так: обмеження необхідні, але їх джерело не може бути онтологічно обґрунтовано раз і назавжди. Це відмінність між ἐπιστήμη (теоретичне знання універсального і необхідного) і φρόνησις (практична мудрість в ситуативному і контингентному). Політика належить до області φρόνησις. Конституційні обмеження, поділ влади, незалежні суди, захист прав — все це результати історичного досвіду, практичної мудрості, виробленої поколіннями. Але це не онтологічно обґрунтовані істини про природу суверенітету. Це інституційні практики, які працюють, поки живе покоління громадян їх підтримує і виконує їх рішення.

Визнання відсутності онтологічного обґрунтування не означає нігілізм або релятивізм. Це означає зрілу політичну позицію: ми захищаємо демократичні інститути не тому, що вони впливають з природи міжпоколінневого демосу або потрібні «найрозумнішим», а тому, що історичний досвід показав їх цінність. Це обґрунтування скромніше за метафізичне, але чесніше. Демократія крихка не через поганий інституційний дизайн, а онтологічно: вона заснована на відсутності фундаменту. Спроби заповнити цю відсутність метафізичними конструкціями загрожують демократії не менше, ніж популістський свавілля.

Друга апорія полягає в тому, що демократичний суверен повинен одночасно існувати для обґрунтування легітимності і бути відсутнім для збереження заперечуваності влади. Саме тому Феррара намагається розв'язати цю суперечність, розміщуючи суверенітет у міжпоколінському демосі. Але такий демос виявляється доступним тільки через інтерпретацію, яка його конститує. Відсутній суверен залишається відсутнім — спроби зробити його присутнім через процедури інтерпретації лише переміщують проблему, але не вирішують її. Порожній трон демократії не можна зайняти, не знищивши демократію. Наступна частина досліджує, що означає жити з цією конститутивною відсутністю.

III. Життя з Нічим. До онтології демократичної крихкості

Ніщо як загроза і як умова

Онтологічний діагноз ліберальної демократії, до якого ми дійшли, звучить радикально: вона заснована на Ніщо. Не в сенсі нігілізму — заперечення всіх цінностей, але в сенсі конститутивної відсутності метафізичного підґрунтя. Там, де монархія спиралася на божественне право, теократія — на одкровення, тоталітаризм — на історичну необхідність, демократія виявляє в своїй основі порожнечу. Місце влади порожнє; суверен відсутній; засновницька влада вислизає від досягнення; «найрозумніше» зависає в повітрі. Ліберальна філософія від Роулза до Феррари намагається замаскувати цю порожнечу

процедурами, стандартами, конструкціями, але онтологічний аналіз невблаганно повертає нас до вихідної проблеми: демократія не має і не може мати остаточного обґрунтування в бутті.

Чому ми, ліберальні філософи, так боїмося визнати це? Наш страх зрозумілий: якщо демократія заснована на Ніщо, чи не загрожує це її стійкості? Чи не відкриває це двері релятивізму, де будь-яка конфігурація влади виявляється настільки ж обґрунтованою, як і демократична? Чи не робить це демократію беззахисною перед популістськими демагогами, які претендують заповнити порожнечу безпосередньою присутністю «справжнього народу» ситуативної електоральної більшості? Політичний лібералізм виникає з історичного досвіду релігійних воєн і тоталітарних катастроф — досвіду, який показав, до чого призводять спроби побудувати політичний порядок на експліцитних метафізичних засадах. Звідси любов до процедуралізму, антифундаменталізму і політичної концепції справедливості. Але парадокс у тому, що ухилення від метафізики саме стає метафізичною позицією — тільки неусвідомленою і тому більш небезпечною.

Популізм останніх двох десятиліть є не просто політичним явищем, а онтологічною реакцією на порожнечу в центрі ліберальної демократії. Популістичний лідер обіцяє заповнити відсутність присутністю, стверджуючи, що він знає справжню волю народу, і обіцяючи втілити його сподівання. Серійний суверенітет популістів, який справедливо критикує Феррара, — це спроба зробити суверенітет присутнім тут і зараз, у безпосередній єдності лідера і мас. Кожні вибори стають моментом повного переутвердження популістської республіки, коли переможна більшість отримує абсолютну владу, не пов'язану зобов'язаннями перед минулим або майбутнім. Це онтологічно приваблива позиція: суверенітет нарешті знаходить місце, стає видимим, втілюється в політичному тілі. Порожнеча заповнюється, однак її заповнення будь-яким реальним принципом знищує демократію. Як показав Лефор, демократичне досягнення полягає саме в тому, що місце влади залишається структурно порожнім. Влада нікому не належить за правом; вона тимчасово займає і може бути оскаржена. Момент, коли хтось — харизматичний лідер, партія, клас, нація — претендує остаточно втілити суверенітет, є моментом переходу до авторитаризму. Порожнеча повинна залишатися порожньою не через технічні міркування інституційного дизайну, але онтологічно: демократія є інституціоналізацією відсутності остаточної основи. Спроба заповнити цю відсутність — популістська або ліберально-раціоналістична — загрожує самій можливості демократії.

Але тут виявляється вражаючий парадокс: те саме Ніщо, яке загрожує демократії, є і умовою можливості демократичної свободи. Ханна Арендт у своєму аналізі натальності показує, що свобода з онтологічної точки зору є здатністю починати щось абсолютно нове, не детерміноване попередніми причинами в нашому світі (Арендт, 2005, 228 і далі). Початок не може бути

повністю виведений з минулого, бо для справжнього початку потрібний онтологічний розрив, момент творення *ex nihilo*. Якби демократія мала метафізичне підґрунтя, яке раз і назавжди визначає, що вона є і як повинна функціонувати, вона не була б вільною. Кожне покоління було б пов'язане необхідністю відтворювати задану структуру, успадковану від метафізичної істини про демократію.

Відсутність основи відкриває простір свободи. Саме тому, що демократія не має сутності, яку потрібно реалізовувати, вона може постійно перевинаходити себе. Саме тому, що «найрозумніше» не фіксоване метафізично, політична культура може еволюціонувати. Саме тому, що суверен відсутній, влада залишається спірною. Ніщо в основі демократії — не дефект, що вимагає виправлення, а умова можливості того, що ми цінуємо в демократії: відкритості, плюралізму, здатності до самоперетворення. Крихкість і свобода — дві сторони однієї онтологічної структури. Це не означає, що демократія є довільною або відносною. Навпаки, визнання відсутності метафізичної основи вимагає більшої, а не меншої відповідальності. Коли немає зовнішнього авторитету, що гарантує правильність, *ми самі* несемо повну відповідальність за наш політичний порядок (або його відсутність). Не можна сказати: «Ми діємо так і так, тому що цього вимагає природа міжпоколінневого демосу» або «тому що цього вимагає найрозумніше». Ми діємо певним чином, тому що вибираємо так діяти, знаючи, що цей вибір не гарантований ніякою онтологічною необхідністю. Це екзистенційна позиція зрілої ліберальної демократії: прийняття відповідальності без гарантій, дія без остаточних підстав, вірність без метафізичної впевненості.

Переосмислення вертикальної взаємності

Концепція вертикальної взаємності Феррари містить важливу інтуїцію, яку слід зберегти, відкинувши метафізичні претензії. Справді, конституційна демократія вимагає тимчасового виміру — зв'язку між поколіннями, спадкоємності інститутів і поваги до конституційних традицій. Серійний суверенітет, за якого кожна обрана більшість отримує абсолютну владу переустановити політичний порядок з нуля, унеможливорює довгострокові зобов'язання, захист прав меншин, накопичення конституційного досвіду. Але спосіб, яким Феррара теоретизує цей часовий вимір — за допомогою міжпоколінневого демосу як метафізичного суб'єкта суверенітету — відтворює ту саму проблему, яку покликаний вирішити.

Альтернатива полягає в переосмисленні вертикальної взаємності як етичного вибору, а не онтологічної необхідності. Ми, живе покоління, не зобов'язані поважати конституційну спадщину тому, що є частиною міжпоколінневого демосу, чия ідентичність визначає наші зобов'язання. Ми обираємо пов'язати себе з минулим і майбутнім — акт, який не впливає з нашої природи як частини якоїсь метафізичної сутності, але конститує нас як політичну спільноту крізь століття. Ця відмінність здається тонкою, але

онтологічно вирішальною: не «ми зобов'язані, тому що ми такі», а «ми стаємо такими через прийняття зобов'язань». Але вибираючи етичне таке становлення, ми набуваємо онтологічної гідності.

Арендт аналізує обіцянку як фундаментальну структуру людської здатності пов'язувати майбутнє з сьогоденням (Арендт, 2005, 323 і далі). Обіцянка — не відкриття попереднього зобов'язання, а створення зобов'язання через акт мови і волі. Коли засновники створюють конституцію, вони дають обіцянку — собі і нащадкам — підтримувати певний політичний порядок. Але ця обіцянка зобов'язує нащадків не автоматично, не в силу метафізичного зв'язку поколінь, а лише остільки, оскільки нащадки ратифікують цю обіцянку заново. Конституційна спадкоємність вимагає активного відновлення зобов'язань кожним поколінням, а не пасивного успадкування визначеної ідентичності.

Така перспектива, як мені здається, вирішує проблему асиметрії, яку ми виявили в концепції Феррари. Справжня взаємність передбачає можливість відповіді, діалогу, коригування. Мертві засновники не можуть брати участь у діалозі; ненароджені нащадки не можуть дати згоду. Вертикальна взаємність у буквальному сенсі неможлива. Але можлива інша структура: діахронічний діалог, в якому кожне покоління інтерпретує спадщину попередників у світлі сучасних викликів і передає нащадкам не фіксовану ідентичність, а живу традицію, відкрити для реінтерпретації.

Тут важливий хід, запропонований Бенхабіб. Сейла Бенхабіб розвиває концепцію демократичних ітерацій: конституційні норми не є статичними, але піддаються постійному переосмисленню через практики громадянської участі та публічної дискусії (Benhabib, 2004, 13 і далі). Кожне покоління «ітерує», тобто повторює і трансформує конституційну спадщину. Конституційна ідентичність — не субстанція, яку потрібно зберігати незмінною, але наратив, який постійно переказується. Переказ не є довільним — він пов'язаний текстом, прецедентами, політичною культурою. Але він і не є детермінованим — кожен переказ додає нові смисли, актуалізує потенціали, яких попередники не бачили.

Ця перспектива дозволяє зберегти цінність конституційної спадкоємності без постулювання метафізичного міжпоколінневого суб'єкта. Конституція пов'язує нас не тому, що втілює волю демосу, в який ми онтологічно включені, але тому, що ми вибираємо продовжувати конституційний проєкт, розпочатий попередниками. Цей вибір не є довільним — він мотивований повагою до минулого, турботою про майбутнє, визнанням цінності конституційного досвіду. Але це саме вибір, що вимагає відновлення, а не автоматичний наслідок нашого онтологічного статусу.

При цьому майбутні покоління теж отримують право вибору. Ми не можемо пов'язати їх абсолютно, визначивши раз і назавжди їх конституційну ідентичність. Ми можемо лише передати їм традицію, сподіваючись, що вони знайдуть в ній цінність, достатню, щоб продовжити, нехай і трансформуючи.

Левінасівська етика Іншого нагадує нам: майбутні покоління радикально інші, і претензія визначити їхню ідентичність є насильством (Левинас, 2000, 283 і далі). Справжня відповідальність перед майбутнім полягає не в нав'язуванні їм наших зобов'язань, а в створенні умов, за яких вони зможуть здійснити власний вибір — продовжити традицію, трансформувати її або почати наново.

Практична мудрість замість теоретичного обґрунтування

Політичний лібералізм від Роулза до Феррари шукав ἐπιστήμη, теоретичне знання, яке могло б обґрунтувати демократію з тією ж необхідністю, з якою геометрія обґрунтовує свої теореми. «Найрозумніше» мало стати епістемним критерієм, що дозволяє з упевненістю розрізняти легітимне від узурпації, конституційне від неконституційного, розумне від довільного. Судовий контроль мав стати застосуванням цього критерію — дисциплінованою процедурою, що гарантує правильність конституційної інтерпретації. Вертикальна взаємність мала стати онтологічною структурою, що пов'язує покоління необхідними зобов'язаннями. Однак демократична політика належить не до області ἐπιστήμη, а до області φρόνησις, практичної мудрості, що має справу з ситуативним, ймовірним, контингентним (Аристотель, 2002, див. книгу VI, частини 3, 5 і 6). Аристотель розрізняє ці два види знання (і ще три інших) фундаментально: ἐπιστήμη спрямована на універсальне і необхідне, а φρόνησις — на приватне і мінливе. Математика і фізика шукають вічні істини; політика і етика вимагають судження в конкретних обставинах, де універсальні правила є недостатніми. Спроба застосувати методи ἐπιστήμη до області φρόνησις — категоріальна помилка, яка неминуче веде до спотворень пізнання і помилок дії.

Конституційні обмеження, поділ влади, незалежні суди, захист прав — всі ці інститути демократії не випливають з теоретичних знань про природу міжпоколінневого демосу або вимог «найрозумнішого». Це результати історичного досвіду, практичної мудрості, накопиченої поколіннями через успіхи і, що важливіше, через катастрофічні провали. Поділ влади на гілки з'явився не з теоретичної дедукції, а з досвіду концентрації влади та її зловживань. Незалежність суддів — не онтологічна необхідність, але інституційне рішення, знайдене через практику. Захист прав меншин — урок, винесений в результаті трагедій тиранії більшості. Ці інститути працюють не тому, що обґрунтовані метафізично, але тому, що довели свою цінність на практиці. Їх легітимність — не теоретична, а прагматична: вони забезпечують умови, за яких можливе вільне і плюралістичне політичне життя. Коли ми захищаємо конституційну демократію, ми апелюємо не до онтологічних істин, а до історичного досвіду: «Подивіться, що відбувається, коли ці інститути відсутні. Подивіться, якою ціною були викуплені ці обмеження влади. Подивіться, як важко їх відновити після руйнування!». Це скромніше за метафізичне обґрунтування, але переконливіше.

Роль конституційних судів при такому розумінні радикально переосмислюється. З цієї моєї позиції судді не представляють міжпоколінневий демос і не відкривають його волю за допомогою інтерпретації «найрозумнішого». Вони здійснюють практичну мудрість у застосуванні конституційних норм до нових обставин. Їхній авторитет — не онтологічний, тобто вони не є представниками суверена, а інституційний та епістемічний: суспільство довіряє їм завдання конституційної інтерпретації завдяки їхній підготовці, незалежності та процедурним обмеженням їхньої діяльності. Ця довіра не є абсолютною і не остаточною — вона може бути відкликана, якщо суди втрачають легітимність.

Судова інтерпретація конституції — не виявлення попередньо існуючого сенсу і не довільне конструювання, але практичне судження в традиції, пов'язане текстом, прецедентами, політичною культурою, але не детерміноване ними абсолютно. Це саме *φρόνησις*: здатність бачити, що вимагають конституційні принципи в даних конкретних обставинах, яких засновники не могли передбачити. Хороший суддя — не той, хто правильно застосовує алгоритм «найрозумнішого», але той, хто володіє практичною мудрістю розрізняти істотне від другорядного, розуміти дух закону поряд з його буквою, балансувати конкуруючі цінності без формульних рішень.

Ця перспектива визнає, що судді можуть помилятися — не тільки в застосуванні правильного критерію, але й у самому розумінні того, що вимагає конституція. Немає остаточної інстанції, яка могла б перевірити правильність судової інтерпретації, апелюючи до волі міжпоколінневого демосу. Є тільки процес: нові рішення, їх критика, коригування через наступні прецеденти, іноді — конституційні поправки, що скасовують судові інтерпретації. Конституційний сенс виробляється через цей процес, а не виявляється як віддана істина.

Визнання ролі *φρόνησις* не означає релятивізму або волюнтаризму. Практична мудрість не є довільною — вона формується завдяки освіті в традиції, досвіду судження і критичної рефлексії. Існують кращі і гірші рішення, більш і менш мудрі судження, хоча часто немає єдиної правильної відповіді. Інституційні механізми — колегіальність судів, вимога обґрунтування рішень, публічна критика, можливість перегляду — допомагають вдосконалювати практичне судження. Але вони не гарантують правильності в сенсі відповідності онтологічній істині про демократію. Вони лише роблять більш імовірним мудре рішення.

І так, крихкість стає конститутивною рисою ліберальної демократії. Ліберальна демократія онтологічно крихка. Не через поганий інституційний дизайн, який можна поліпшити, і не через зовнішні загрози, від яких можна захиститися, а конститутивно: вона заснована на відсутності підстави. Ця крихкість — зворотний бік її свободи. Режимми, що мають метафізичні підстави — теократії, тоталітаризми, націоналізми, традиційні монархії — більш стійкі в

певному сенсі: їхні підстави не оскаржуються, їхня ідентичність фіксована, їхнє майбутнє зумовлене відтворенням минулого. Демократія постійно відтворює умови власної можливої відміни: вона гарантує свободу, яка може бути використана для знищення свободи; вона забезпечує плюралізм, який може породити непримиренні конфлікти; вона інституціоналізує оскарження влади, яке може призвести до паралічу. Спроби усунути цю крихкість за допомогою метафізичного обґрунтування — ліберального або популістського — знищують те, що намагаються захистити. Коли Феррара поміщає суверенітет у міжпоколіннєвий демос, доступний через судову інтерпретацію «найрозумнішого», він прагне гарантувати демократичну спадкоємність проти популістських ексцесів. Благородна мета, але засіб проблематичний: фіксація конституційної ідентичності, вилучення її з політичного оскарження, передача остаточного судження судам. Це зменшує крихкість ціною зменшення свободи. Демократія стає більш стійкою, але менш демократичною.

Альтернатива — прийняти крихкість як конститутивну і непереборну. Демократія не може бути гарантована раз і назавжди ні метафізичними підставами, ні інституційними механізмами, ні процедурними стандартами. Вона існує лише остільки, оскільки кожне покоління громадян обирає підтримувати демократичні інститути, практики, норми. Цей вибір не зумовлений їхнім онтологічним статусом як частини міжпоколіннєвого демосу і не гарантований вимогами «найбільш розумного». Це вільний вибір, який може бути зроблений інакше.

Таке визнання крихкості не паралізує, а мобілізує. Якщо демократія не гарантована, ми не можемо покладатися на автоматичне відтворення конституційного порядку. Кожне покоління повинно заново вчитися демократичним практикам, заново відкривати цінність конституційних обмежень, заново виробляти практичну мудрість, необхідну для підтримки вільних інститутів. Демократична освіта — це не передача знань про онтологічні істини демократії, а формування здатності судження, критичної рефлексії, практичної мудрості. Це важче, ніж метафізичне обґрунтування, але й чесніше, тобто передбачає етичний акт, що стає онтологічним.

Зрілість політичного лібералізму полягає не в подоланні апорій, а в навчанні жити з ними. Невидимий фундамент і відсутній суверен — не дефекти, що вимагають виправлення, а конститутивні риси демократичної онтології. Порожній трон повинен залишатися порожнім. Спроби заповнити його — популістським лідером, демосом, «найрозумнішим» аргументом, процедурними стандартами — загрожують самій умові демократичної свободи. Ніщо в основі демократії — не скандал, а досягнення. Завдання політичної філософії — не замаскувати це Ніщо, а допомогти суспільству жити з ним відповідально, перетворюючи онтологічну крихкість на джерело політичної пильності та громадянської активності. Король мертвий, і ніхто не повинен зайняти трон — в цьому формула демократичної свободи.

Висновок

Це дослідження почалося з діагностики онтологічного скандалу ліберальної демократії: вона заснована на відсутності своєї основи. Дискусія навколо концепції послідовного суверенітету Алессандро Феррари послужила діагностичним моментом, що дозволив виявити дві конститутивні апорії політичного лібералізму. Я сформулював апорію невидимого фундаменту: «найрозумніше» функціонує як трансцендентальна умова легітимної політики, заперечуючи при цьому свій трансцендентальний статус. Я також сформулював другу апорію теорії демократії — апорію відсутнього суверена: міжпоколінневий демос повинен одночасно існувати (для обґрунтування легітимності) і бути відсутнім (бо він ніколи не присутній емпірично і доступний лише в інтерпретації, яка його конститує). Аналіз цих апорій показав, що вони не є дефектами теорії тільки Феррари, але виражають фундаментальну проблему, з якою стикається будь-яка спроба обґрунтувати демократію без метафізичних підстав.

Політичний лібералізм понад півстоліття намагався обійти онтологічну проблему демократії, застосовуючи різні стратегії процедуралізації. Кельзен усунув її, оголосивши позаюридичною. Шмітт визнав її наявність, але вирішив волюнтаристськи. Роулз і Габермас замінили онтологічне питання про буття суверена епістемологічним питанням про умови раціонального обґрунтування. Феррара розвинув цю стратегію в діахронічний вимір, помістивши суверенітет у міжпоколінневий демос. Кожна стратегія досягла значної теоретичної витонченості, але жодна не змогла уникнути відтворення онтологічної проблеми в новій формі. Grundnorm Кельзена зависає в повітрі; рішення Шмітта заповнює порожнє місце влади харизматичним вождем; процедуралізм Роулза-Габермаса виявляється циркулярним; міжпоколінневий демос Феррари доступний лише за допомогою інтерпретації, яка його створює.

Мій онтологічний аналіз привів до висновку, який може здатися парадоксальним: апорії політичного лібералізму нерозв'язні не тому, що недостатньо розроблені теоретично, а тому, що виражають справжню онтологічну структуру демократії. Порожній трон — не тимчасова проблема, що вимагає заповнення, а конститутивна риса демократичного устрою. Ліберальна демократія дійсно заснована на Ніщо, але це Ніщо — не дефект, а досягнення. Клод Лефор показав, що символічна деінкарнація влади, перетворення місця влади на порожнє місце, є великим демократичним завоюванням. Будь-яка спроба остаточно заповнити цю порожнечу загрожує самій умові демократичної свободи.

Ханна Арендт дозволила нам побачити у відсутності підстави не слабкість, а силу: саме тому, що демократія не детермінована метафізичною необхідністю, вона в у вільна. Свобода вимагає онтологічного розриву, можливості починати заново, не будучи повністю пов'язаною минулим.

Крихкість і свобода — дві сторони однієї онтологічної структури. Спроби усунути крихкість через метафізичне обґрунтування неминуче зменшують свободу. Демократія, гарантована раз і назавжди, перестає бути демократією.

Що це означає для майбутнього політичного лібералізму? Перед ним відкриваються два шляхи. Перший — продовжувати шукати обґрунтування, ускладнюючи процедурні конструкції, вигадуючи все більш витончені способи замаскувати онтологічну проблему. Цей шлях веде або до повернення метафізики і відмови від антифундаменталістської програми, або до нескінченного відкладання обґрунтування в процедуралізації процедуралізації. Другий шлях — прийняти відсутність остаточного обґрунтування як конститутивну рису демократії і навчитися жити з цим відповідально. Це означає перехід від ἐπιστήμη до φρόνησις, від пошуку теоретичних гарантій до розвитку практичної мудрості, від метафізичного фундування до історичного досвіду.

Конкретно це означає переосмислення трьох ключових елементів ліберальної теорії демократії. По-перше, конституційні обмеження слід розуміти не як вираз волі міжпоколінневого демосу або вимог «найбільш розумного», а як інституційні практики, вироблені історичним досвідом і довели свою цінність. Їх легітимність — прагматична, а не онтологічна. По-друге, роль конституційних судів необхідно переосмислити: вони не представляють відсутнього суверена і не застосовують трансцендентальні стандарти, але здійснюють практичне судження в традиції, авторитет якого інституційний і завжди може бути оскаржений. По-третє, вертикальну взаємність між поколіннями потрібно розуміти як етичний вибір, а не онтологічну необхідність: кожне покоління вибирає пов'язати себе з минулим і майбутнім, активно ратифікуючи конституційний проєкт, а не пасивно успадковуючи визначену ідентичність.

Таке переосмислення не послаблює захист демократії від популізму, а зміцнює її, роблячи більш чесною. Популізм обіцяє заповнити онтологічну порожнечу безпосередньою присутністю «справжнього народу». Феррара протиставляє цьому міжпоколінневий демос, доступний через судову інтерпретацію. Але справжня альтернатива популізму — не інший спосіб заповнення порожнечі, а визнання, що порожнеча повинна залишатися порожньою. Демократія захищається не метафізичними гарантіями, а постійною практикою демократичних громадян, їх пильністю, їх готовністю щоразу заново обирати демократичні інститути. Цей захист скромніший за метафізичний, але реалістичніший.

Заклик до онтологічної скромності — не закликом до релятивізму чи нігілізму. Визнання відсутності метафізичної основи сумісне з переконаним захистом демократичних цінностей, але цей захист спирається на інші підстави: історичний досвід, практичну мудрість, етичний вибір. Ми захищаємо демократію не тому, що її вимагає природа буття або сутність розуму, а тому,

що бачили альтернативи і знаємо їхню ціну. Ми підтримуємо конституційні обмеження не тому, що вони впливають з волі демосу, а тому, що без них свобода є крихкою. Ми поважаємо права не тому, що їх наказує «найрозумніше», але тому, що історичний досвід показав жах їх відсутності. Це обґрунтування через *negativa* — через знання того, чого ми не хочемо, — часто переконливіше за позитивні метафізичні декларації.

Онтологічна скромність вимагає визнати, що кожне покоління стоїть перед вибором. Демократія не відтворюється автоматично; вона вимагає активного відновлення кожним поколінням громадян. Демократична освіта — це не передача догм про природу демократії, а формування здатності судження, критичної рефлексії, практичної мудрості. Конституційна традиція — це не фіксована у сутність, яку потрібно зберігати незмінною, а живий наратив, який кожне покоління переказує і трансформує. Ця відкритість майбутньому — не слабкість, а сила демократії: вона дозволяє наступним поколінням адаптувати успадковані інститути до непередбачених викликів, не будучи абсолютно пов'язаними рішеннями минулого.

Ліберальна філософія досі не змогла фундувати в бутті свій демократичний проєкт. Це дослідження показує: можливо, вона і не повинна цього робити. Зрілість політичного лібералізму полягає не в знаходженні остаточного метафізичного обґрунтування, а в прийнятті онтологічної структури демократії такою, яка вона є — заснованою на відсутності остаточного обґрунтування. Невидимий фундамент і відсутній суверен — не головоломки, що чекають на вирішення, а апорії, з якими потрібно навчитися жити. Порожній трон демократії повинен залишатися порожнім. У цій порожнечі — не скандал, але свобода. У визнанні крихкості — не слабкість, але чесність. У відсутності гарантій — не безпідставність, але відповідальність. Король мертвий, і ніхто не повинен зайняти трон. Ні харизматичний лідер, який претендує втілити волю народу. Ні міжпоколінневий демос, доступний через судові тлумачення. Ні «найрозумніше», що ширяє над політичною культурою. Порожнеча в центрі влади — найбільше досягнення демократичної революції. Завдання політичної філософії — не замаскувати цю порожнечу витонченими теоретичними конструкціями, а допомогти демократичним суспільствам жити з нею свідомо, перетворюючи онтологічну крихкість на джерело громадянської пильності, а відсутність гарантій — на спонукання до постійної практики свободи. У цьому — формула зрілої демократії та чесного лібералізму.

Бібліографія

Арендт, Х. (2005). *Vita activa, або Про діяльне життя*. Київ: Дух і Літера.

- Аристотель. (2002). *Нікомахова етика*. Львів: Літопис.
- Габермас, Ю. (2006). *Залучення іншого: Нариси політичної теорії*. Львів: Асторлябія.
- Гадамер, Г.-Г. (2000). *Истина і метод: Основи філософської герменевтики*. Київ: Юніверс.
- Кельзен, Г. (2015). *Чистое учение о праве*. СПб.: Алеф-Пресс.
- Левинас, Э. (2000). *Тотальность и Бесконечное*. М.; СПб.: Университетская книга.
- Макінтайр, А. (2002). *Після чесноти: Дослідження з теорії моралі*. Київ: Юніверс.
- Рікер, П. (2011). *Я-сам як інший*. Київ: Дух і Літера.
- Benhabib, S. (2004). *The rights of others: Aliens, residents, and citizens*. Cambridge University Press.
- Eiser, M. (2024). Constitutional authenticity versus justice: An irresolvable tension? *Philosophy & Social Criticism*, 50(3–4), 402–418.
- Ferrara, A. (2023). *Sovereignty across generations: Constitutional identity, constituent power, and time*. Oxford University Press.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Tr. by William Rehg. Cambridge, MA: MIT Press.
- Heidegger, M. (1977 [1928]). *Sein und Zeit*. Tübingen: M. Niemeyer.
- Kantorowicz, E. (2016). *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton University Press.
- Lefort, C. (1988). *Democracy and Political Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Niesen, P. (2024). Constitutional identity floating in midair: A comment on Alessandro Ferrara. *Philosophy & Social Criticism*, 50(3–4), 389–401.
- Pasquali, F. (2024). Transgenerational sovereignty and the rights of the living. *Biblioteca della libertà*, 59(238), 45–62.
- Porat, I. (2024). The intergenerational demos and judicial review. *Philosophy & Social Criticism*, 50(3–4), 419–435.
- Rawls, J. (2005 [1993]). *Political Liberalism*. Expanded ed. New York: Columbia University Press.
- Schmitt, C. (2010 [1928]). Doctrine of the constitution (fragments). In C. Schmitt, *State and political form* (pp. 33–236). HSE Publishing House.
- Sieyès, E. J. (2003 [1789]). What Is the Third Estate? In Sieyès, E. J. *Political Writings*. Indianapolis: Hackett Publishing.
- Simposio su “Sovereignty Across Generations” di Alessandro Ferrara. (2024). *Biblioteca della libertà*, 59(238), 5–98.
- Symposium on Alessandro Ferrara’s *Sovereignty Across Generations*. (2024). *Philosophy & Social Criticism*, 50(3–4), 345–512.